

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində din və dövlət münasibətlərinin konseptual əsasları

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud müstəmləkəçi rus rejiminin bütün qadağalarına rəğmən, ictimai fikirdə, mətbuat səhifələrində Azərbaycan milləti, siyasi coğrafiyası, ümmət və millət anlayışları, din və milli dövlət münasibətləri ilə bağlı ciddi müzakirələr başladı. Cəmiyyətdə baş verən bu siyasi və ideoloji dəyişikliklər nəticəsində elmi və fəlsəfi fikir özünün inkişafında əksər Şərq ölkələrini xeyli qabaqlayaraq, mədəniyyətin, ictimai fikrin inkişafına böyük təsir göstərdi.

Məhz bu amilləri nəzərdə tutaraq görkəmli ictimai-siyasi xadim M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi: "İnkişafa meyilli olduqlarını göstərmək üçün bu kafi deyilmi ki, ilk türk dramaturqu azərbaycanlı, ilk türk bəstəkarı azərbaycanlı, Rusiya türkləri arasında ilk qəzet yaradıcısı azərbaycanlı, məzhəb uzlaşmadığını ilk olaraq ortadan qaldıran yenə azərbaycanlı, əlifba islahatını ilk düşünən azərbaycanlı, nəhayət, islam aləmində ilk dəfə cümhuriyyət elan edən də azərbaycanlıdır".

Köhnəliklə yeniliyin, M.Ə.Rəsulzadənin təbirincə, hürrəndişlərlə (novatorlarla) mühafizəkarların (konservatorların) mübarizəsi son nəticədə birincilərin qələbəsi ilə başa çatmış, Şərqlə Qərbin sintezinə can atan böyük azərbaycanlı mütəfəkkirlərin sayəsində Azərbaycanda islam ümmətçiliyindən islam millətçiliyinə, daha sonra isə türk millətçiliyinə keçid prosesi baş vermişdi.

Əsasını A.A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, H.B.Zərdabi kimi ziyalıların qoyduğu maarifçilik hərəkatı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Nəriman Nərimanov və başqa ziyalılarımız tərəfindən daha da inkişaf etdirildi.

Bu dövrdə qızğın müzakirələrə səbəb olan məsələlər arasında dövlət anlayışı, monarxiya, sülalə hakimiyyətləri, demokratik idarəçilik forması, milli dövlət, ümmət-millət münasibətləri, milli dövlət sisteminin dinin rolu kimi problemlər xüsusilə müzakirə predmeti idi.

Azərbaycanın və türk dünyasının görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olan Əhməd bəy Ağaoğlu çoxşaxəli elmi və siyasi görüşlərində türk dövlətçilik tarixini şərh edərkən dövlətin növləri, idarəçilik forması, hökumət sistemi, dövlətin atributları olan millət, fərd və dövlət münasibətləri, cəmiyyətdə plüralizm, ziyalı zümərəsinin dövlət sisteminə rolu və s. kimi məsələlərin elmi-nəzəri aspektlərini təhlil edərək göstərirdi ki, "Qədim qərinələrdən bəri Şərqdə dövlət məfhumu çox qərribə bir mənada izah edilmişdir. Dövlət hökumətlə qarışdırılmışdır. Guya ikisi də eyni mənə ifadə edir. Türklər bu barədə təsəvvürlərində "daha irəli" getmişlər. Onlar dövləti yalnız hökumətlə qarışdırmamışlar. Təsis etdikləri hökumətləri, dövlətləri belə bir şəxsin ismi, bir ailənin adı ilə adlandırmışlar. Deyilənlərə misal olaraq Qəznəvilər, Səlcuqlar, Osmanlılar və s. yad edilir. Halbuki bu üç məfhum, yəni hökumət, sülalə və dövlət arasında istər zahiri, istər batini, istər maddi və istərsə də mənəvi cəhətdən çox bariz fərqlər mövcuddur. Fəqət Şərq bunları qarışdırmış, hər sülaləni ayrı bir dövlət hesab etmiş və hər yeni gələn özündən əvvəl gələnləri, adətən, əcnəbi hesab etmişdir. Bunun yanlış bir cəhd olduğunu ondan görmək olar ki, hakim sülaləsini dörd dəfə dəyişdirən İngiltərə dünyanın bir çox ölkəsini zəbt etməsinə baxmayaraq, heç bir şair və ya tarixçi tərəfindən həmin sülalələrin adı ilə adlandırılmamışdır. Napoleon bütün Avropanı istila etdiyi halda, nə Fransa Napoleon adını aldı, nə də fransız dövlətinin təsisinə ona aid edildi".

Əhməd Ağaoğlu Şərq və Qərb tarixi metodologiyasını təhlil edərək bu

qənaətə gəlmişdir ki, dövlətdə yeganə "paydar" və həlledici ünsür onu doğuran millətdir. Avropalılar bir dövlətin bir sülalə adı ilə adlanmasını zehinlərinə sığışdırma bilmədiklərinə görə "Osmanlı" kəlməsinə heç cür isinə bilmir, daim "Türkiyə" deyirlər. Həqiqətdə dövlət müstəqil bir millətin yerləşdiyi sahə ilə o millətin bütün siyasi, ictimai, iqtisadi təsisatına deyildiylə halda, "hökumət" yalnız o təsisatın bir qismini, "sülalə" isə onun çox məhdud bir hissəsini ifadə edir. Dövlət istiqlalıyyətsiz yaşaya bilməz, istiqlalıyyətini itirdimi, özü də yox olur. Halbuki o, sülaləsiz yaşaya bilər. Bu gün dünyanın çox hissəsi cümhuriyyət üsulu ilə yaşayır. Odur ki, bir dövləti bir sülalə və yaxud hökumət adı ilə adlandırmaq qədər qeyri-elmi və əsassız bir hərəkət təsəvvür edilə bilməz. Dövlətin varlığı sülalənin varlığı, ya yoxluğu ilə bağlı olmadığından müəyyən bir sülalə yığılandan sonra da dövlət məhv olmayıb yaşayır, çünki onu yaradıb paydar edən millətdir. "Sülalə yığılır, fəqət millət yaşayır və daha ləyaqətli və istedadlı rəhbərlərin ardınca gedərək dövləti də yaşatmağa və təzələməyə müvəffəq olur".

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucu liderlərindən biri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də din-dövlət münasibətlərini təhlil edərkən dünyəvi dövlət modelinə üstünlük verir, çağdaş dünyada demokratik idarəçilik sisteminin alternativinin olmadığını dəfələrlə vurğulayırdı. Bu haqda M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi ki: "Azərbaycan müsəlman aləmində ilk cümhuriyyət və türk aləmində ilk dövlətdir... Türk mənşəli bütün digər dövlətlər başlıca olaraq dini təməl üzərində qərar tutduqları halda Azərbaycan Cümhuriyyəti müasir milli-mədəni müstəqillik təməlinə, türk milli-demokratik dövlət qurumu zəmininə əsaslanır və bu baxımdan bizim cümhuriyyətimiz ilk türk dövlətidir".

XX əsrin əvvəllərində türk-islam dünyasında baş verən ictimai-siyasi proseslərdə novatorlarla mühafizəkarlar arasında ciddi fikir mübarizəsi gediş, müzakirə mövzusu olan "İslam birliyi" ideyası fərqli yönərdən dəyərləndirilirdi. Həmin dövr islam dəyərlərinə yanaşmada və "İslam birliyi" ideyasına münasibətdə üç cərəyan mövcud idi. Bu cərəyanların nümayəndələrindən bir qismi mütərəqqi, yaxud da yeni müsəlmanlar adlanırdı. Əhməd bəy Ağaoğlu onları "ifrat mütərəqqi" müsəlmanlar adlandırır və qeyd edirdi ki, "ifrat mütərəqqilər" çıxış yolunu yalnız Avropanı təqliddə, Avropa həyat tərzini olduğu kimi Şərqə köçürməkdə görürdülər.

İkinci xəttin nümayəndələri mühafizəkar, yaxud da "köhnə müsəlmanlar" adlanırdı. Onlar, əsasən, uzun illər boyu kök salmış klassik islam ehkamlarının toxunulmazlığının tərəfdarı idilər. Əhməd bəy Ağaoğlu bu cərəyanın tərəfdarlarının mövqeyini şərh edərək yazırdı: "Onlar hesab edirlər ki, xalqın keçmişdən uzaqlaşması, köhnə ehkamların zəifləməsi, ifrat sərbəstlik müsəlmanlara üz verən bütün bəlalərin yeganə mənbəyidir. Köhnəpərəstlər belə bir əqidədə idilər ki, xilas üçün nə Avropaya, nə də köhnə həyatın dəyişdirilməsinə ehtiyac yoxdur. Sadəcə keçmişə qa-

yıtmaq kifayətdir, bunun özü müsəlmanları xilas edəcək".

Üçüncü cərəyanın nümayəndələri isə bu iki istiqamət arasında orta xətt götürən "panislamistlər" idi. Panislamizmin banisi Şeyx Cəmaləddin Əfqani yazmışdır: "Dini hərəkatdan məqsədimiz islam dinini islah etmək olduğu məlumdur. Dini islahın mənası Rəsulullah (Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.v.)) gətirməyən bir şeyi dinə artırmaq, yəni islam qaydalarını batırmaq deyil, bəlkə Rəsulullah gətirmiş dinə sonradan və sonrakı adamlar tərəfindən əlavə olunan şeyləri götürüb də dini səadət əsrindəki (peyğəmbər və dörd xəlifə dövründəki) rövşənə salmaq deməkdir. Bunu isə çətin yollar ilə deyil, bəlkə vəz, nəsihət, mətbuat ilə ümumi müsəlmanlara anladıb islam əmrlərini də mənasız şeylərə deyil, bəlkə din və dünya üçün lazım olacaq və istiqballarında fayda görülməli şeylərə etmək gərəkdir".

Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin liberal panislamizmini yüksək dəyərləndirən Əhməd bəy Ağaoğlunun sözləridir: "Panislamizm özünün daxili məzmununa görə, əslində, geriye dönməkdir, amma köhnəlik girdabında qapanıb qalmaq deyildir. Bu geriye dönüş daha inamla, daha böyük qüvvətlə irəliyə atılmaq üçün vasitədir. Keçmişə qayıtmağı tələb edən panislamizm eyni zamanda müsəlmanlar arasında müasir həyatın köklü və bərdəfəlik dəyişdirilməsini təkid edir. Bu, bir vaxtlar müsəlmanlara məxsus olan iqtisadi, siyasi və mədəni nailiyyətlərin qaytarılmasına təkid idi. Bir sözlə, Avropa düşüncə tərzini və yeni müsəlman meyli arasında panislamizm və avropalaşmaq anlayışı sinonim xarakteri kəsb etmişdi".

Panislamizmi liberal-islahatçı cərəyan adlandıran M.Ə.Rəsulzadə isə qeyd edirdi ki: "Panislamizmdəki liberal-yenidənqurucu axın sonrakı inkişafı ilə müsəlman aydınlarında milli-mədəni dünyagörüşün formalaşması üçün çox əlverişli zəmin yaradırdı. Məsələn, panislamizmin görkəmli ideoloqu məşhur Cəmaləddin Əfqani liberal islahat tələb edənlərdən idi və müsəlman aləmində azadlıq üçün öncə milli şüurun oyanmasının zəruriliyini ilk dəfə o göstərmişdir. O, "Milli birliyin fəlsəfəsi" adlı yazısında "Millətdən kənarda xoşbəxtlik yoxdur. Qohumluq dilsiz düşünülür. Dil isə toplumun bütün qatlarının anlaşma səbəbi olmazsa, özünün sosial funksiyasını yerinə yetirə bilməz", - deyərək öz baxışını təsdiq edirdi".

M.Ə.Rəsulzadə cəmiyyətin sosial-mədəni həyatında dinin əhəmiyyətli rol oynadığını vurğulayır və cəmiyyətdə dini və milli dəyərlərin transformasiyasının vacibliyini xüsusi olaraq qeyd edirdi. "Millətin bir rüknü də dindir", - deyən M.Ə.Rəsulzadə bildirirdi ki, "Din hər nə qədər dildən sonra gələn bir amil isə də bəzi şərait daxilində ondan daha müəssir bir qüvvət şəklini də ala bilər, ümumi bir dil nə qədər dil əhlində ümumi bəzi xüsusiyyətlər və ideallar tövliyə edirsə, ümumi bir dinə malik olmaq dəxi o dərəcədə böyük bir təsir icra edə bilər. Müxtəlif din və məzhəblərə malik olan bir dil sahiblərinin "milliyyət" olaraq vahid mədəni bir kütlə vücudə gətirmələri müşkül olduğu halda, bir din və bir dilə malik olanlarca bu müşkülə mütəsəvvir deyildir..."

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə islam dininə böyük önəm verməklə yanaşı, cəmiyyətdə mövcud olan cəhələri də gizlətmir, bu cəhətlərin kökündə isə dini yaxşı bilməməyimiz, ondan düzgün nəticə çıxarmamağımızın dayandığını qeyd edirdi. Dinin cəmiyyətin mənəvi həyatındakı rolunu yüksək qiymətləndirən görkəmli mütəfəkkir, ondan sui-istifadə edilməsinin də əleyhinə idi. Dini siyasətdən və dövlət idarəçiliyindən kənarda görmək istəyən Məhəmməd Əmin, onun olduğu kimi cəmiyyətə çatdırılmasını vacib sayır, dinin intibahında, müasirliklə ayaqlaşmasının vacibliyini vurğulayırdı.

(Ardı var)

Mübariz AĞALARLI,
AMEA-nın Tarix və Etnologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent